

MONOLÓGIUM

Kovács Bodor Sándor portréfilmje (II. rész: Párizs)

Azt hiszem, valamikor már elmeséltem kamerád előtt Sanyi, hogy milyen megható szeretettel fogadtak bennünket, magyar menekülteket 1956 decemberében a franciák, vagy a franciák is, mert azt hiszem, mindenütt ez volt a helyzet. Tehát ahol Európában átjött ez a menekült vonat, amely Franciaországba hozott bennünket, még az éjszaka kellős közepén is az emberek kijöttek az állomásra, éljeneztek, telerakták a vonatot déligyümölcsel, ennivalóval, szóval megható volt.

Egy francia kaszárnyába kerültünk, nagyon kedves katonák foglalkoztak velünk. Itt többek között annyit ettünk, amennyit akartunk, így aztán az egy hónapra oda előkészített élelmiszeradagot pár nap alatt felzabálta ez a kiéhezett magyar társaság. És akkor bizony alig maradt valami ennivalónk és majdnem fellázadt a tábor, hogy vigyenek bennünket valami élhetőbb helyre és akkor elvittek bennünket Monroussonba. Néhány nap múlva egyszerűen azt mondtuk, hogy nem akarunk mi vidéken egyetemre járni, ha már itt vagyunk, menjünk Párizsba.

Föllógtunk a vonatra és feljöttünk Párizsba. Én egy Mészáros András nevű barátommal utaztam, akiből később elég híres filozófus lett Angliában.

*

Itt vagyunk a Quartier Latin kellős közepén, a Saint-Germain des Prés-n. Amikor megérkeztünk Párizsba, első utunk ide vezetett. Ámulva-bámulva néztük ezt a várost. Később azután olvastam, műveltem magam, tehát most már azt is tudom, hogy ez valóban Párizs legrégebbi temploma a Saint-Germain des Prés, Párizs tulajdonképpeni szíve. Amikor '56-ban megérkeztünk ide, akkor Párizs intellektuális szíve is itt dobogott. Itt van a két híres kávéház a Deux Magols – a Két Majom – és a Café de Flore és itt üldögéltek az egzisztencialisták, pl. Camus és Sartre, de itt tanyáztak a szon énekesek is például Boris Vian vagy Juliette Greco. Nem halt ki még az a nemzedék se, amelyet mi lassan megismertünk, és amelynek a nyomaiba

léptünk itt a Saint-Germain des Prés-en is. Sartrék például ott tanyáztak a legszívesebben a Breasserie Lippben, ami ott van a tér árnyékos oldalán. Bárki leülhetett melléjük sörözni, beszélgetni.

*

Szerencsére összetalálkoztunk magyar egyetemistákkal, akik adtak nekünk egy-két metrójegyet. Megmondták, hogy hova menjünk jelentkezni. Tudniillik a franciák akkor már megszervezték azt az irodát, amelyik a magyar menekült diákokkal foglalkozott. Ezt az irodát egy Madame Marty nevezetű kissé molett, de rendkívül csinos 40–45 év körüli nő vezette, akibe az egész magyar társaság ugye szerelmes volt. De úgy foglalkozott velünk valóban, mint az édesanyánk. Minden problémánkat megoldotta. Én például aznap, amikor az irodában jelentkezünk már itt töltöttem az éjszakát, ebben a pavilonban, a Maison des Provinces de France-ban, vagyis a Francia Provinciák Kollégiumában. Ide jönnek fel vidékről azok a fiatalok, akik Párizsban akarnak egyetemre járni. Na most, itt néhány szót erről a Cité Universitaire nevű intézményről. Cité Universitaire, tehát Egyetemi város. Ez tulajdonképpen egy nagy parkváros, ahol 40 vagy 45 nációnak van saját kollégiuma. A Maison des Provinces de France-ban van nagy hálóterem, lent az alagsorban, én ott kezdtem a pályafutásomat. Aztán egy pár nap múlva már kaptam egy kétágyas szobát, ahol Boda Attila nevű festőművész barátommal laktam 1956 decemberétől egészen '58 nyaráig.

1958 nyarán – akkor már régi rezidensnek, régi lakónak számítottam – kaptam egy egyágyas szobát a tetőtérben. Úgyhogy rendkívül boldog diákélet kezdődött, de alig pár hétig, pár hónapig laktam ebben a kollégiumban, amikor is aztán Emilienne Deschamps-mal összeházasodtunk és akkor kimentünk egy innen 8–10 km-re lévő másik egyetemi városba, ahol házas egyetemistáknak külön kis lakásokat építettek annak idején.

*

Nos, visszatérve a Cité Universitaire-re én ezt nagyszerű intézménynek tartom. Mindenki a saját nemzeti kollégiumában lakik, de „keveredik” az étteremben, az uszodában, a tornatermekben, a kerti ünnepélyek során és így tovább. El kell mondanom, hogy itt magyar pavilon nincs. Ezt úgy látzik, hogy egyetlen magyar kormány sem tartotta fontosnak, hogy negyvenkettedik vagy negyvenharmadik épületként ide egy magyar kollégiumot építsen. Mi megpróbáltuk, amikor 1958–59-ben én lettem a Párizsi Magyar Diákszövetség elnöke; akkor próbáltuk megszervezni, hogy itt magyar pavilon épüljön. Ez sajnos nem sikerült. Rendeztünk néhány hangversenyt,

annak a bevételét természetesen már erre szántuk... Igyekeztünk támogatókat keresni, de ehhez óriási összeg kellett volna, ez soha nem jött össze. Holott Párizs városa azt mondta nekünk, hogyha az építési költségeket összehozzuk, akkor itt ingyen ad telket a magyar pavilon számára. Óriási dolog lett volna, akkor még befért volna ide egy kollégium, most már nem, mert telítődött ez a több tíz hektáros terület. A főépületben van könyvtár, uszoda, tornaterem és színház – ott találkoznak a fiatalok, tehát ez egy nagy keverő üst, amiben mindenféle náció békességben keveredik.

*

Állandóan jönnek-mennek az autók itt a Quartier Latin szívében, a Rue de Seine-en. A Szajna utcában vagyunk. Ez az egyik legrokonszenvesebb párizsi utca. Éjjel-nappal óriási a forgalom és rengeteg az ember, remek kávéházak. Itt zárójelben megjegyezném, hogy mindig a kávéházakról beszélek neked, meg hogy melyik kávéházban mennyit üldögéltünk. De ez így működik. Amikor az ember Párizsban él, ideje nagy részét kávéházakban tölti. Ott beszélget, ott ad találkozót embereknek, és így tovább. Tehát a kávéházak igenis rendkívül nagy szerepet játszanak az életünkben.

Megismerkedtem Emiliennel. A Boulevard Saint Michelen sétáltunk Boda Attilával és két csinos lányra figyeltünk fel az utcán. Természetesen kikezdtünk velük, ők jókat nevettek rajtunk, főleg ahogy akkor beszéltünk franciául, mert alig tudtunk valamit. A kisebbik lány volt Emilienne; rendkívül csinos volt. Itt született Párizs közepén, a VI. kerület kellős közepén. Tőlünk most 200 méterre van a párizsi Beaux Art, vagyis a Képzőművészeti Főiskola, és ő mindig festőkkel, írókkal, színészekkel barátkozott. Járta táncolni, mert ebben a negyedben vannak azok a híres kis pincehelyiségek, pincebárok, ahol vagy előadás volt, vagy világhírű jazz-zenészek játszottak és táncolni lehetett. Mivel Emilienne rendkívül jól táncolt, ő az egyik ilyen pincében néhány barátjával, barátnőjével együtt előtáncos volt. Pillanatok alatt olyan hangulatot teremtettek, hogy hihetetlen. Nos, ez némi nehézséget okozott, mert én viszont abszolúte nem tudtam táncolni.

*

Már középiskolás diákkoromban arról álmodoztam, hogy egyszer a Sorbonne-on fogok tanulni Párizsban. Mondtam is az akkori szerelmemnek ott Egerben, hogy én Magyarországon befejezem tanulmányaimat – harmadéves magyar-történelem szakos hallgató voltam – és utána kimegyek Párizsba, s beiratkozom a Sorbonne-ra. Ezen akkor rendkívül jót kacagott,

mert ez úgy hangzott akkoriban, mintha azt mondtam volna, hogy római pápa akarok lenni.

A franciák külön nyelvkurzusokat szerveztek nekünk magyar menekülteknek, és a második évben már be is iratkoztunk a Sorbonne-ra, annak is egy elég speciális kurzusára, ahol a külföldi francia tanárokat képezték, vagyis ha itt diplomát szereztél, akkor a világon bárhol oktathattad, a francia nyelvet és irodalmat, kivéve Franciaországban. Ebbe a főiskolába jártam egy ideig Parancs Jánossal, de jártak akkoriban ide legalább tízen magyarok. Én 1958-tól 1962-ig tanultam itt és '62-ben szereztem meg francia tanári okleveletem. Akkor még folytathattam volna tanulmányaimat az épület másik részében a bölcsész karon, az igazi bölcsész karon, ahová ugyan beiratkoztam, és néhány előadásra jártam is – például egy Mallarmé szemináriumra, amelynek később nagy hasznát vettem. De akkor annyira konzervatív volt a Sorbonne szelleme, hogy nem tetszett nekem. Másrészt 1962-ben megalakítottuk a *Magyar Műhelyt* és attól kezdve engem már nem a felsőfokú tanulmányok érdekeltek, hanem az irodalom, az írás és a folyóirat-szerkesztés.

CAFÉ LE SORBON

A *Magyar Műhely* szülőhelyén vagyunk. Mondtam neked, hogy ebben a bizonyos tanárképző iskolába Parancs János barátommal jártam, akiből igen neves költő lett. Ő később hazaköltözött, de akkor itt üldögéltünk ennek a kávéháznak a teraszán és arról beszélgettünk, hogy vannak ugyan idekint is magyar nyelvű újságok, folyóiratok, de tulajdonképpen egyikben sem érezzük otthon magunkat igazán. Politikailag sem értünk velük mindenben egyet, tehát kellene alapítani egy saját folyóiratot.

A SORBONNE UDVARÁN

Ott Pasteur és Victor Hugo, a két nagy francia szobra. Itt a híres könyvtár, a Sorbonne könyvtára és itt az első emeleti szemináriumtermekben dolgozott egy Nagy Pál nevű diák is. Itt vannak bent az amfiteátrumok, a nagy előadótermek, ahol egy fél évig Mallarméről hallgattam szemináriumot. Egy Schéerer nevezetű tudós professzor beszélt akkor Mallarméről. Modern irodalmi felfogásom és gondolkodásom tulajdonképpen ott kezdett formálódni, mert Schéerer Mallarménak főleg az utolsó könyvéről beszélt, amelynek az volt a címe, hogy *Le livre, A könyv* és ez tulajdonképpen egy elképzelt könyv volt. Egy olyan virtuális könyv, aminek

csak szövegtöredékei és bizonyos vázlatai maradtak fent; soha nem született meg igazán. Tulajdonképpen Mallarmé már kilépett a könyvből és elkezdett egy olyan szövegközpontú kutatást, amelyre a mi kutatásaink is felépültek. Nem véletlen az, hogy néhány évvel később majd a *Magyar Műhely* egy francia folyóirattal együttműködve kiadja Mallarménak azt a híres albumát.

Annak az eredeti kiadása soha nem jelent meg, mert nagyon nagy alakúra tervezte, és a szöveget szétszórta az oldalakon. Eredetileg a Gallimard jelentette volna meg, de olyan költséges volt a kiadása, hogy amikor Mallarmé meghalt ennek a kiadás elmaradt.

*

Itt üldögélünk a Le Cristal, vagyis A kristályhoz címzett kávéházban a Boulevard de Port-Royal sarkán; itt kezdődik a Boulevard Saint Michel és megy a Szajna felé. Egy átlag párizsi kávéház, hogy miért éppen itt alapítottuk a *Magyar Műhelyt*, s hogy miért itt voltak az első szerkesztőségi összejövetelek, annak gyakorlati oka van. Ezt a kávéházat azért választottuk, mert központi helyen, mindenki által könnyen elérhető helyen van. Itt lakott nem messzire Parancs János, s én akkor kint laktam Antonyban, viszont itt van egy HÉV – itt RER-nek nevezik – megálló.

Mások jöttek a városból metróval, busszal és így tovább. Az is fontos szempont volt, hogy ennek a kávéháznak van egy első emeleti különterme, ahol a szerkesztőségi összejöveteleket meg tudtuk tartani.

1962 kora tavaszán sikerült annyi pénzt összeszednünk, hogy együtt volt az első szám nyomdaköltsége. Ekkoriban csatlakozott hozzánk Papp Tibor is, aki addig Belgiumban, Liegeben élt és akkor jött át a készülő lap hírére Franciaországba, Párizsba. Mi úgy éreztük, hogy a mi nemzedékünknek – tehát ennek az '56-os nemzedéknek – meg kell teremtenie a saját fórumát, saját otthonát, ahol a saját termését közli és kibontakozhat írói munkássága. Természetesen már a legelején bevontuk a képzőművészeket, mert úgy éreztük, hogy az irodalomhoz a képzőművészet, az írókhoz a festők állnak szellemileg a legközelebb. Akkor bizony a magyar festők nagyon nagylelkűen segítettek a *Magyar Műhelyt*. Ők akkor már eladtak egy-egy képet, kicsit jobban álltak anyagilag mint mi, és segítettek, hogy a folyóirat elindulhasson.

Szakál Imre: Mikor indult én is a kezdeményezők közé tartoztam. Arra emlékszem, hogy azt szerettem volna, ha Európa lett volna a kiadványunk neve, Pali a Magyar Műhelyt, úgyhogy utána az is lett. Végeredményben nyomdásznak kellett volna lennem, de nekem őszintén nem volt kedvem azzá lenni.

A legelején – amint mondtam – teljesen egyértelmű volt a számunkra: egy saját otthont akartunk teremteni. Tehát megcsináltuk a saját lapunkat – ezt mindig így mondogattuk.

Ez az eufória 2–3 évig tartott, de közben már észrevettük, hogy odahaza bizony nagyon sok író és a legjobbak hallgatásra vannak ítélve. Tehát nem tudnak közölni az akkor induló hazai folyóiratokban és persze eleinte, 1957–58-ban nem is akartak; talán 59-ben sem még. Aztán meg nem biztosítottak nekik helyet. Dekadens vagy polgári íróknak minősítették őket. Elhatároztuk, hogy megpróbáljuk ezeknek a hallgatásra ítélt magyar íróknak a kéziratait is közölni.

*

Ez idő tájt jelentek meg az első magyar írók Párizsban. Végre utazni lehetett. Úgy 1962-ben, 63-ban érkeztek meg az első turisták és velük az első írók is. Ők kerestek bennünket – mert már ismerték a Műhelyt –, kaptak vagy szereztek néhány számot és tetszett nekik, amit csinálunk. Természetesen ők is adtak nekünk kéziratot, ami szabálytalan volt, mert csak a Szerzői Jogvédő Hivatal engedélyével lehetett külföldön megjelenő lapnak kéziratot küldeni. Ez egész egyszerűen a legdurvább cenzúra volt, ne kerüljessük. Így próbálta a hatalom ezeket az írókat a markában tartani és elérni azt, hogy ne közölhessenek külföldön. Ők persze hagytak itt kéziratot, s ezzel némi rizikót is vállaltak, mert soku-
kat felelősségre vonták, mikor hazamentek. Főleg akkor, amikor látták, hogy egy-egy versük vagy novellájuk megjelenik a *Magyar Műhelyben*. Tehát ha akarod ez is az úgynevezett fellazításhoz járult hozzá, mert a diktatúrának azt a földig ledöngölt sárpadlóját, kérlek szépen, ezzel egy kicsit lazítottuk.

*

A *Magyar Műhely* második számában négy testvér folyóiratot, a miénkhez hasonlókat hirdettünk – a müncheni *Új Látóhatárt*, az Újvidéken megjelenő *Híd* című lapot, amellyel szintén rokonszenveztünk, a brüsszeli *Szemlét*, amely Nagy Imre Intézet folyóirata volt és a budapesti *Új Írást*. Hát, ezt persze mindenki rögtön észrevette és kaptunk is olvasói leveleket, hogy miért hirdetjük mi a Budapesten megjelenő kommunista *Új Írást*. A harmadik számban közöltünk egy szerkesztőségi cikket, azt Márton László barátom írta, és megállapításait ma is jónak tartom. Azt írtuk, hogy a tulajdonképpen, az igazi magyar irodalom, az Magyarországon van. Mi ennek csak egy ágacskája, külföldre szakadt része lehetünk, de mi nagy szeretettel és

tisztelettel tekintünk a hazai magyar irodalomra, sőt a Magyarországgal szomszédos országok magyar irodalmára is.

*

Az *Új Írás* próbálkozott új levegőt hozni a magyar irodalomba, hallgató írókat közölt és így tovább. Mi tehát nem taktikából, hanem abszolút jóindulattal közöltük ezt a hirdetést. Ez volt az első lépés tulajdonképpen a közeledés útján, mert ezt azért nemcsak hazai író barátaink jegyezték meg, hanem a hazai hatalom is. És attól kezdve próbált velünk kapcsolatot teremteni, próbált velünk alkudozni, mert hiszen észrevette ő is, hogy a *Magyar Műhely* számait nagy izgalommal várják Budapesten is. Mert a folyóirat mindenképpen bekerült a turisták táskájába... Mi egyáltalán nem zárkóztunk el a dialógus elől, bár ezt a szót azt hiszem, később kezdtük el használni. A dialógus egyszerűen azt jelentette, hogy szóba állok nemcsak a hazai magyar írókkal, hanem a hatalom képviselőivel is, hiszen nekünk semmi titkolni valónk nem volt, nem akartunk, mondjuk összeesküvést szőni.

*

Nyilvánvaló, hogy a mi jelenlétünk és a *Magyar Műhely* léte módosította egy kicsit a hazai irodalompolitika feltételeit is. Tudniillik ez az egész rendszeressé vált és egyre többen küldtek a *Magyar Műhelynek* kéziratot. Úgy-hogy a Szerzői Jogvédő Hivatal írt nekünk egy levelet, amiben ők ajánlották, hogy valahogy rendezzük ezt a dolgot, hogy a szerzők rajtuk keresztül küldjék kézírataikat, de megígérték kvázi, hogy minden kéziratot válogatás nélkül ki fognak engedni és ezt meg is tették. Egyetlen egy kézirat akadt el náluk azzal, hogy valaki beadott valami verset, de ez nem is vers, és ezt ők ki sem küldik. Ez a valaki, akinek a versét visszatartották Erdély Miklós volt, a magyar avantgarde egyik, ha nem a legfontosabb alakja. És aztán mi elég keményen reklamáltunk és az a szöveg is megérkezett és meg is jelent.

Ebben az 1960-as évek elejétől a '70-es évek elejéig tartó periódusban a legjobb magyar írók közöltek a Műhelyben. Füst Milán, Kassák Lajos, Weöres Sándor, Jékely Zoltán, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky János, Orbán Ottó... Jó 10–12 év után – amikor úgy láttuk, hogy azok az írók, akik nálunk közölnek, már odahaza is megjelennek – fordultunk igazán az avantgarde művészet felé.

*

A '70-es évek elejétől kezdve a *Magyar Műhely* a radikális avantgarde fóruma lett és az is maradt egészen megszűnéséig pontosabban átalakulásig, a 100. számig, 1996-ig, amikor is Budapesten élő fiatal íróknak, költőknek adtuk át a lapot, amely ma is létezik Budapesten, s a jobb könyvesboltokban

megvan; most a 117. számnál tart. Tehát az egyik leghosszabb életű folyóirat a magyar irodalomban és a leghosszabb életű magyar folyóirat, amelyet ugyanaz a szerkesztőség jegyzett 35 éven keresztül.

*

Ezalatt a 10–15 év alatt persze megismerkedtünk a francia modern irodalommal és művészettel és egyáltalán a világirodalommal. Joyce-ot és másokat olvastunk és rájöttünk, hogy bennünket ez a művészet és ez az irodalom érdekel; mi ehhez tartozunk. Már akkoriban ilyen műveket írtunk ösztönösen – félig ösztönösen, félig tudatosan. Itt jöttünk rá, hogy a magyar modernizmusnak óriási hagyományai vannak. Arra is itt jöttünk rá, hogy nem a *Nyugat* volt az egyetlen, s talán nem is a *Nyugat* volt a legfontosabb magyar folyóirat. Kassák folyóiratai, de különösen a *Ma* – nemzetközi szempontból – fontosabbak voltak a *Nyugat*nál, mert határozottabban és természetesebben kapcsolódtak a nyugati modernista mozgalmakhoz.

*

Mindenekelőtt a kísérletező írókat és költőket közöltük. Na most érdemes lenne tisztázni itt, hogy ki, mi a kísérletező író? Mert mindig azt vágják és azt vágják még ma is sokan a fejünkhöz, hogy itt nincsenek művek, csak kísérletek. Ez alapjában véve hamis. A kísérletezés számunkra azt jelentette, hogy minden újdonságot kipróbálni, új utakat, új stílust keresni, és amikor az ember ezt már egy kicsit kézben tartja, akkor ezen az új úton új műveket alkotni.

Ekkor született meg, ezekben az években lassan, folyamatosan a *Magyar Műhely* úgynevezett tipografikus, vizuális költészete. Ebben az időben már nyomdában dolgoztunk. Kezdetben saját nyomdánkban, 1967–68-ban, azután Johand Rusand román költő barátunk nagy kereskedelmi nyomdájában és rájöttünk, hogy mi mindent lehet csinálni az ólombetűvel. Sokszor mondogattuk, még szerkesztőségi összejövetelek is szóltak erről, hogy az eszközök másfajta használata; meglepő és másfajta használata... Tehát adva van egy ólomsor – ami körülbelül 10–12 cm hosszú és elég merev, de azért még hidegen is hajlítható –, s mi csináltunk olyan ólomból szedett oldalakat, ahol egy csomó hajlított sor volt. Az ólomoldalba kézibetűket raktunk be és így tovább. Amikor aztán áttértünk a fényszedésre és filmre szedtük a szöveget, akkor rájöttünk, hogy nagyon érdekes effektusokat lehet elérni azzal, hogy negatívból pozitívrá fordítom a filmet vagy vissza, a filmeket egymásra másolom. Aztán, mikor elérkezett a számítógép időszeke és számítógépes szövegszerkesztő programokkal dolgoztunk, akkor bekapcsoltuk az alkotás folyamatába az elektronikus eszközöket is – én személy szerint a videót. Tehát úgynevezett videószövegeket csináltam.